

CRITICA

Források az irodalom- és kultúratudományi
szakkritika történetéhez
1986–2020

Válogatta, szerkesztette
TÜSKÉS GÁBOR

Sajtó alá rendezte
TÜSKÉS ANNA

Sources for the History of Criticism
of Literary and Cultural Studies
1986–2020

Selected and edited by
GÁBOR TÜSKÉS

Compiled by
ANNA TÜSKÉS

Reciti
Budapest 2020

A kiadvány megjelenését támogatta
ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet

Lektorálta
Lengyel Réka ▪ Bernard Adams

A borítón
Hendrick Goltzius: *A Tudás (Tudomány, Okosság) allegóriája*, 1598,
rézmetszet, részlet, Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-OB-27.298

© A szerzők © Tüskés Anna © Tüskés Gábor

Co-sponsored by
ELKH Research Centre for the Humanities, Institute for Literary Studies

Reviewed by
Réka Lengyel ▪ Bernard Adams

Cover:
Hendrick Goltzius: *Allegory of Prudence*, 1598,
engraving, detail, Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-OB-27.298

© The Authors © Anna Tüskés © Gábor Tüskés

ISBN 978-615-5478-95-6

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább!*
2.5 Magyarország Licenc (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A kötetek honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

Kiadja a reciti, a BTK Irodalomtudományi Intézetének tartalomszolgáltató portálja
www.reciti.hu

Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa

Nyomda és kötészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

FÉNYKERESŐK / LICHTSUCHER //
LIGHT SEEKERS

CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, KISS Margit, LENGYEL Réka, TÜSKÉS Gábor. *Fénykeresők: Felvilágosult társaságok, irodalom és tudomány Közép-Európában: Kommentált forrásgyűjtemény a Magyar Nemzeti Múzeum kamarakiállításához 2017. október / Lichtsucher: Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa: Kommentierte Quellensammlung zur Kabinettausstellung des Ungarischen Nationalmuseums, Oktober 2017.* Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete, 2017, 218.

VADERNA Gábor

2017. október 11. és 14. között Budapesten nemzetközi konferenciát tartottak *Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa* címmel. E rendezvény kísérő rendezvénye volt a *Fénykeresők: Felvilágosult társaságok, irodalom és tudomány Közép-Európában* című kamarakiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban, mely 2018. február 25-ig volt látogatható. Az időszaki kiállítás kísérőkiadványaként jelent meg hasonló címmel, bő kétszáz oldalon, magyar és német nyelven egy kommentált forrásgyűjtemény az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet XVIII. Századi Osztályának együttes erőfeszítése eredményeképpen. (A továbbiakban az egyszerűség kedvéért katalógusnak fogom nevezni, bár – mint hamarosan látni fogjuk – nem egészen az.)

Egy kiállítás katalógusáról nem könnyű bármit is mondani. A katalógus ugyanis köztes műfaj, mely rendszerint túl is éli az alapul szolgáló kiállítást. A kiállítás által színre vitt tárgyakat és az e tárgyakhoz kapcsolódó problémákat a katalógus ugyan felmutatja, ám mindeközben a kiállítás jelenléte (ha tetszik, aurája) a homályba vész. A kiállítás fizikai érintkezést is igényel: a tér elrendezése, a bevilágítás, a design, de még a kiállítótér funkcionális elemei (mint a ruhatár vagy a teremőrök elhelyezkedése) is fontos részét képezik annak, hogy miként lehet megélni egy-egy látvánnyá tett kulturális objektumot. Még a tudományos igénnyel és tudományos cézzal létrehozott, ráadásul tudománytörténetet elbeszélő kamarakiállítások is művészi alkotások bizonyos tekintetben: valamilyen installációban jelennek meg tárgyai, a kísérőszövegek, a látogató vezetése stb. – ezek mind-mind rendezett, s e rendezettség által már eleve adottan önreflexív kulturális terek. Ha innen nézzük, egy kiállítás katalógusa csupa veszteség: nincsenek fény–árny-játékok, nem érzékelhető az intarziás bútorok berakása, egy kiállított gyertyatartó ornamenseinek finomsága. A katalógus médiumváltás eredménye, ahol a fizikai tér elemei a könyv terébe vonulnak vissza, annak keresztül-kasul járható zegzugai itt szükségképpen narratívákba rendeződnek, annak jelenlét-illúziója itt távolsággá alakul át. A katalógus ugyanakkor lehetőség is: el tudja mesélni azt, ami az

installációban nem tudott megjelenni, átrendezheti a kiállítás hangsúlyait, új összefüggéseket teremthet, s nem utolsó sorban mélyebben bemutathatja azt a törzsanyagot, amelyre a kiállítás eredetileg ráépült. A katalógus ilyenképpen a kiállításnál (és – esetünkben – a konferenciánál) szélesebbet meríthet.

Éppen ezért a *Fénykeresők* kiállítás katalógusát érdemes önállóan szemügyre venni, s feltenni azt a kérdést, hogy mit is állít a kiadvány tárgyáról – bár feltehetően a konferencia, a kiállítás és a kiadvány ugyanannak az érdeklődési körnek a szülötte. Mielőtt végigfutnánk a kötetben, még annyit szükséges elmondani, hogy az valójában bővebb anyagot ad a kiállításnál (például a függelékben szabadkőműves szimbólumokat magyaráz meg, folyóirat-listákat hoz, peregrinusokat vagy szabadkőműves páholyokat sorol fel). Ugyanakkor fájoan hiányoznak a képek (s mily jó lett volna színesben látni egy-egy tárgyat!) – a képek ritkasága (talán anyagi okok álltak a háttérben) ily módon ismét csak távolít az eredeti tárlattól.

A *Fénykeresők* cím, mondanom sem kell, metafora, mely a felvilágosodás kérdésköréhez vezet el minket. Az utóbbi néhány évtizedben rendszeres kutatások folytak a felvilágosodás társas szokásait és a kultúra ekkoriban formálódó intézményrendszerét feltárandó. A felvilágosodást e szemlélet hívei nem pusztán egy elvont társadalmi utópiának vélték, hanem inkább cselekvések egy halmazára figyelmeztettek. Nem szabad természetesen lebecsülnünk a felvilágosodás kori gondolkodók intellektuális erőfeszítéseit, amelyek egy boldogabb társadalom megteremtésére irányultak, ám emellett érdemes számításba venni azokat a lehetőségfeltételeket, amelyek között a 18. század embere döntéseket hozhatott bizonyos élethelyzetekben, vagy cselekvésre szánhatta el magát. Két irányból is meg lehet közelíteni ezt a kérdést – s úgy látom, hogy mindkét irány megjelenik vizsgált kötetünkben. Egyfelől újra érdemes és kell gondolni azt az általánosabb problémát, hogy a korszak embere miként gondolkodott önnön társas létezéséről. A felvilágosodás egyik nagy eszmetörténeti újdonsága ugyanis éppen ez: az ember nemcsak mint társadalmi létező, mint egy állapot elszenvedője jelenik itt meg, hanem úgy, mint akinek társiasága önmagában képes megváltoztatni a társadalmat. A felvilágosodás embere úgy vélte – s talán ezt az örökséget nekünk magunknak sem kell feltétlenül megtagadnunk –, hogy a társas érintkezés során a vélemények ütköztetése már önmagában csiszolja az elmét, s minél több éles elmével bíró egyénből áll össze a társadalom, annál fejlettebb lesz az őt körülvevő világ. A társalgás ugyanis már önmagában valamiféle haladást, civilizációs fejlődést jelent. Ebből következik – s ez lesz a másik irány, ahonnan megközelíthető a felvilágosodás kérdése –, hogy amennyiben komolyan vesszük, hogy a társalkodás hasznos dolog, magától értetődik, hogy e társadalmi gyakorlat előmozdítására új tereket kell megalkotni, illetve új intézményeket kell alapítani.

A *Fénykeresők* vállalkozása ezeket az új tereket és intézményi lehetőségeket járja körbe. Azt kutatja, hogy milyen új kommunikációs formák jöttek létre a hosszú 18. században. Az első rész az akadémiai eszme történetét mutatja meg. Nemcsak azért volt érdemes előre helyezni ezt az egységet, mert a Bél Mátyás fogalmazta egyik első tervezet (1718) és a Széchenyi István gróf általi felajánlás (1825) közötti bő évszázad jelöli

ki a társiasságról való gondolkodás új kereteink kialakítását, hanem azért is, mivel az akadémiai eszme mintegy a probléma *sine qua non*ja: egy olyan, sokáig csak különböző víziókban létesülő intézményi keret, mely képes volna megszervezni a tudományos kommunikáció eljövendő folyamatait, s nemcsak azáltal, hogy teret (értsd: találkozási alkalmat) biztosítana tudósoknak a társalkodásra, hanem azáltal is – miként ez a bemutatott legtöbb tervezetből felsejlik –, hogy létrehozza egy eljövendő, szélesebb társadalmi körben művelt tudomány lehetőség-feltételeit, s még ezen felül nyelvet is terem a tudomány számára. Az itt bemutatott tervezetek egymás mellé helyezése nem pusztán mennyiségével mutatja fel a nagy igényt egy ilyen társulási forma iránt, s nem is csupán sokszínűsége zavarba ejtő (van itt szláv alapítású tudós társaságra tett javaslat vagy udvari csillagász által szorgalmazott természettudós egyesület). Sokkal inkább figyelemre méltó, hogy ezek a vállalkozások nem valósulhattak meg. Hogy miért alakult ez így, még megválaszolandó kérdés.

A második rész a *Kommunikációtörténet* címet viseli, ami talán kissé általánosabb, mint amit a fejezet végül is teljesít. Pedig az sem kevés: itt szedik össze a szerkesztők, hogy mely kiadvány miképpen állt a tudomány szolgálatába, s milyen tudományos értékrendet képviselt. A sajtó megjelenésének 18. századi története több tekintetben is fordulópont a magyar fénykeresés történetében. Egyfelől igen radikálisan változott meg az információk áramlásának módja és sebessége. A magánlevelekből újságlevelekké alakuló, kézíratos tudósi hálózatokat felváltó nyomtatott publikációk és híradások alapjaiban módosították a tudományok mindennapi működését is. A fejezet a többnyelvű magyarországi sajtó mérföldköveit mutatja be, emellett prezentál még kiadványtervezetet is. E részben esetleg ki lehetett volna térni arra is, hogy miképpen szerveződött meg a hírek és szövegek áramlása e publikálások során, s miképpen áramlottak tovább az információk, amíg eljutottak az olvasókhöz. E könyvtörténeti távlat persze túlmutat a vizsgált vállalkozáson – s nem is feltétlenül prezentálandó egy kiállításban.

Mégis érdemes lett volna ebbe az irányba is egy pillantást vetni, mivel a következő két rész mintha éppen erre a kérdésre keresné a választ. A harmadik egység azokkal a magyarországi tudósokkal foglalkozik, akik külföldi tudós társaságok tagjai lettek. Fontos gyűjtés ez, mert felvillantja: a magyar tudósok mily magától értetődően léptek be a nemzetközi tudományos hálózatokba. Nem önmagában a siker, az elért eredmény érdekes itt, hanem az a folyamat, amiként ezek a hálózatok kiépültek, s amiként egy-egy tudós szinte kaput nyitott egy-egy helyre, ahová aztán már mások is követhették. A negyedik rész a tudásmegosztás helyi sajátosságait veszi szemügyre. A fókusz itt – az előző részhez képest – a Magyarországon zajló tudományos életre esik, s a nagy tervek helyét ezen belül is a kisebb közösségekben működő műhelyek vizsgálata veszi át. Ez a rész mintha összegezné az eddigieket: az akadémiai eszme ott kísért a számos művészeti társaság szervezete mögött (nem véletlen, hogy ez a rész is Bél Mátyástól indul), itt jelennek meg az első önálló irodalmi folyóiratok, mint például a *Magyar Museum* (lásd a második részt), s itt is elementárisan fontos marad a tudásközvetítés kérdése.

Az utolsó három rész a szabadkőművességet állítja a középpontba. E kiemelt helyet indokolhatja a kérdés jelentősége a társas szerveződések történetében, illetve a magyarországi gondolkodástörténetre tett nagy hatás. Tudjuk, hogy a szabadkőművesség kérdése a magyar felvilágosodás-kutatások nagy mumusa. Ám mintha az utóbbi időben megélnék volna a vizsgálódások, amit a *Helikon* nemrégiben megjelent tematikus száma (2016/4) mellett éppen a *Fénykeresők* vállalkozása mutathat fel.

Az *Ezoterikus hagyományteremtés a szabadkőműves mozgalomban* című rész volta képpen egy tablót ad: a szabadkőműves alapiratokat, történeti forrásokat, nemzetközi kapcsolatok feltárását a szabadkőművesek tevékenysége iránti ellenállás történetének dokumentumai egészítik ki. Bár a szabadkőművesség történetével csak most ismerkedőknek nem ajánlanám önmagában ezt a részt, aki egy kicsit tájékozottabb, afféle Wunderkammerként használhatja. A felvetett szempontok sokasága miatt ugyanis nem alakul egységes képpé a páholyok története, hanem érdekes források sorozatából sejlik fel egy egykor gazdag, ám a jozefinizmus évei után – leszámítva a lipóti néhány évet – fényt veszített (ám aztán kitartóan, mindmáig létező) világ. Ezt a sokszínűséget folytatja a kötet hatodik része, amely Pálóczi Horváth Ádám szabadkőműves regényének címét választotta: *Felfedezett titok*. Itt a szabadkőművesség mindennapjaiba kapunk betekintést, főként tárgyi emlékek alapján. Míg a kiállítás első öt egysége leginkább papíralapú forrásokra támaszkodott, s ezeket képekkel gazdagította – itt inkább a tárgyi kultúra kerül a középpontba: pipák, mesterkötények, zsebóra, asztal, tál, csészalj stb. Akárcsak az előző részben, itt sem egy történetre vannak felfűzve a tárgyak: esztétikai finomságuk, kidolgozottságuk inkább ismét a szabadkőművesség sokarcúságához vezet. Félreértés ne essék: a történet hiánya itt inkább a kutatási tárgy szerteágazó voltából ered, s nem valamiféle hiányosságként említem. A szabadkőművesség magyarországi történetének fájóan hiányzó elbeszélése további, jóval nagyobb ívű feladat.

A hetedik rész egy erős értelmezési keretet ad az eddigieknek: azt állítja ugyanis, hogy a társias szerveződési formák, s azon belül is a szabadkőművesség a polgári társadalom megteremtésének az előszobája volt. Ez egy igen erős állítás, melynek nemcsak a nemzetközi szakirodalomban, de a magyar historiográfiában is vannak hívei. Miskolczy Ambrus több munkáját idézhetném itt – hadd említsem most csak Kazinczy-kvadrológiáját [Miskolczy Ambrus. *Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig*. I–IV. Kisebbségkutatási könyvek (Budapest: Lucidus, 2009–2010).], melynek visszatérő alap gondolata, hogy a titkostársasági kultúra rakta le a majdan eljövendő reformkori liberális ellenzék politikai kultúrájának alapjait. A folytonosság és megszakítottság (engem amúgy nagyon izgató) tyúk-tojás problémájához jutunk itt: hiszen egy történetet úgy is elbeszélhetünk, hogy azért gondolkodtak sokan bizonyos formában a világról, mert részesei voltak a szabadkőműves kultúrának, vagy azok keresték már eleve e társulási formát, akik úgy gondolkodtak, hogy a kultúra intézményi feltételeit újra ki kellene találni. Mindenesetre az a *Fénykeresők*ben hozott gazdag példatárból is felsejlik, hogy a társadalom modernizálási folyamatai igen szorosan ösz-

szekapcsolódtak a társias kezdeményezésekkel. Itt a társasági kultúra politika- és társadalomtörténeti összefüggéseinek komplexitása volna tovább vizsgálható.

A *Fénykeresők* kötet furcsa vállalkozás. Eredetileg egy kiállításhoz készült, ám ezt a funkcióját csak ideig-óráig töltheti be. Inkább egy kiinduló segédkönyv ez, mely feltesz kérdéseket, ám azok megválaszolása itt még elmarad. A katalógus-szerű, fragmentált szerkezet ugyanis ezt aligha tenné lehetővé, no nem mintha ez mindenképpen szükséges volna. Ez a kötet éppen elegendő fényt vet tárgyára. Éppen annyit, hogy mi is keresni kezdjük a fényt.

Summary

In October 2017 an international conference on freemasonry and science (*Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa*) was held in Budapest. Unusually, a cabinet exhibition was also opened on that occasion in the Hungarian National Museum. Unusually, because one rarely finds that a scholarly meeting on literary studies goes hand in hand with an event of museology. The catalogue of the exhibition is also unusual. Apart from the list of exhibits and artistic pieces, this book shines the spotlight on the thematic selection of different issues. The chapters follow divergent storylines: the history of academy, communication history, scientific networking in the early modern period, the distribution of knowledge, esoteric traditions and freemasonry, and the advent of the modern civil society. In every chapter the question returns: who is the appropriate person for searching or sparking light; and where can that light be found? This catalogue is more than a catalogue needs to be. It sheds light on the history of the Hungarian Enlightenment.

reciti.hu 2018.05.09. <https://www.reciti.hu/2018/4590>

ORBÁN László

A Magyar Nemzeti Múzeumban 2017–2018 fordulóján néhány hónapig volt látható a *Fénykeresők. Felvilágosult társaságok, irodalom és tudomány Közép-Európában* című időszaki kiállítás. A Múzeum reprodukciókkal és – kisebb részt – saját gyűjteményeiből válogatott eredeti dokumentumokkal mutatta be azt a folyamatot, amely 1718-tól, Bél Mátyás magyarországi tudósok összefogását szorgalmazó első elképzelésétől 1825-ig, a Magyar Tudós Társaság megalapításáig terjedt. A kiállítás koncepcióját a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének XVIII. Századi Osztálya dolgozta ki egy nemzetközi tanácskozáshoz kapcsolódóan. A kiállítás anyagát hivatott bemutatni és erre ráépülő értelmezéseket adni a *Fénykeresők* című könyv.

A kötet felépítése világos és áttekinthető. Egy rövid bevezető tisztázza létrejöttének körülményeit, a kiállításhoz való viszonyát, és mindebből következően a műfa-